

ӘОЖ 81.23; МҒТАР 16.21.27
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.047>**Х.А. ОРДАБЕКОВА****филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Сулейман Демирель атындағы университет
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: khafiza.ordabekova@sdu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-8232-6236>***САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ**

Мақалада мәтін және дискурс ұғымдарының өзара арақатынасы мен ерекшеліктері қарастырыла келіп, саяси дискурс мәселесі жан-жақты талданады. Саяси дискурс немесе саяси коммуникация институционалды ортада жүзеге асатыны сөзсіз. Тіл мен саясат – бір-бірімен тығыз байланысты құбылыс. Тіл тек қана қарым-қатынас жасау құралы ғана емес, белгілі бір саяси идеологияны қалыптастырудың, оны жүзеге асырудың құралы. Саяси дискурстың негізгі тірегі ретінде идеологияны ала отырып, саяси мәтіндерге тілдік талдау жасалады. Тілдік талдау негізіне саяси мәтіндердегі қоғамдық-саяси лексика мен фразеологиялық жүйе алынады. Фразеологизмдер саяси дискурста қажетті барлық сипаттамаларға ие, дәлірек айтқанда, белгілі бір ойды нақты, анық әрі экспрессивті түрде жеткізеді, саясаткер тарапынан қолданылған фразеологиялық бірліктер ақпаратты қабылдаушылардың санасында ұзағырақ сақталуына әсер етіп, сол арқылы өміршеңдік сипат алады, халыққа саясаткерді бір табан болса да жақындата түседі. Сонымен қатар саясат тілінің қоғаммен бірге үнемі даму үстінде болатындығы неофразеологиялық қолданыстардың пайда болуына әсер етеді. Кез келген тілдік бірліктің құрамы мен құрылымының жаңа болуы адамның қызығушылығын тудырады, сонымен адресаттың ой-санасына тиімді әсер етуге көмектеседі. Фразеологиялық жүйенің түрлі сөйлеу актілеріндегі, атап айтқанда, локативті, иллюкативті және перлокативті сөйлеу актісіндегі қолданысы мен функционалды сипаты қарастырылып, нақты тілдік фактілер негізінде дәйектеледі.

Кілт сөздер: мәтін, саяси дискурс, фразеологизмдер, импликация, пресуппозиция, иллюкативті сөйлеу актісі, репрезентативтер, директивалар, экспрессивтер.

Kh.A. Ordabekova*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Suleiman Demirel University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: khafiza.ordabekova@sdu.edu.kz***The Use of Phraseology in Political Discourse**

The article discusses the relationship and features of the concepts of text and discourse, analyzes the problems of political discourse in detail. Sure, political discourse or political communication will be realized in institutional condition. Language and politics are closely related. Language is not only a means of communication, but also a means of forming and realizing a

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ордабекова Х.А. Саяси дискурстағы фразеологизмдердің қолданысы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 191–201. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.047>

***Cite us correctly:**

Ordabekova H.A. Sаяси diskýrstағы frazeologizmderdiń qoldanysy [The Use of Phraseology in Political Discourse] // *Iasayı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 191–201. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.047>

certain political ideology. Language analysis of political texts is carried out assuming ideology as the main support of political discourse. The social and political terminology and phraseological system in political texts are taken on the basis of language analysis. Phraseological units possess all the characteristics required for political discourse, namely, clear and expressive to convey the thought, politician used idioms affect the long-term preservation of information in the mind of the perceiver, thus becoming viable, bring together the policy people. At the same time, the language of politics is constantly evolving with society and influences the emergence of neo-phraseological applications. New elements in the composition and structure of any language unit arouse interest in a person, and also contribute to an effective impact on the recipient's thinking. The article examines the use and functional nature of the phraseological system in various speech acts, in particular locative, illocative and perlocative speech acts and is justified on the basis of specific language facts.

Keywords: text, political discourse, phraseological units, implication, presupposition, illocative speech act, representations, directives, expressives.

Х.А. Ордабекова

*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Университет имени Сулеймана Демиреля
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: khafiza.ordabekova@sdu.edu.kz*

Использование фразеологизмов в политическом дискурсе

В данной статье рассматриваются взаимосвязь и особенности понятий текста и дискурса, всесторонне анализируются проблемы политического дискурса. Несомненно, политический дискурс, или политическая коммуникация, будет реализовываться в институциональной среде. Язык и политика – это тесно связанные между собой явления. Язык является не только средством общения, но и средством формирования и реализации определенной политической идеологии. Проводится языковой анализ политических текстов, принимая в качестве основной опоры политического дискурса идеологию. Основу для языкового анализа составляют общественно-политическая лексика и фразеологическая система в политических текстах. Фразеологизмы обладают всеми характеристиками, необходимыми для политического дискурса, а именно четко, ясно и экспрессивно передают определенную мысль, используемые политиком фразеологизмы влияют на долговременное сохранение информации в сознании воспринимающих, тем самым приобретают жизнеспособный характер, сближают политика с народом. В то же время, язык политики постоянно развивается вместе с обществом и влияет на возникновение неопразеологических применений. Новые элементы в составе и структуре любой языковой единицы вызывают интерес у человека, а также способствуют эффективному воздействию на мышление адресата. В статье изучается использование и функциональный характер фразеологической системы в различных речевых актах, в частности локативном, иллокативном и перлокативном речевом акте и обосновывается на основе конкретных языковых фактов.

Ключевые слова: текст, политический дискурс, фразеологизмы, импликация, presupposition, иллокативный речевой акт, репрезентативы, директивы, экспрессивы.

Кіріспе

Адамның сөйлеу әрекетінде сөйлеу мен тіл күрделі диалектілік бірлікті құрайды. Тіл қатынас жасаудың, қатысымдық әрекеттің және сөйлеу процесінде ойды қалыптастырушы, ойды жеткізуші құрал болып табылады. Ал сөйлеу әрекеті тілдік заңдылықтарға бағына отырып, интралингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардың ықпалымен тілдік жүйені өзгеріске түсіреді. Демек, тілдік жүйе сөйлеу процесі негізінде үнемі даму үстінде

болып, сол арқылы қайта өңделіп, жаңарып отырады. Ой-пікірдің, ақпараттың айтылуын қамтамасыз ететін тілдік коммуникация сөйлеу әрекетінің негізін құрайды. Адам сөйлеу әрекеті арқылы адресаттың сана-сезіміне, ой-пікіріне, мінез-құлқына әсер етуді, ой салуды жүзеге асырады. Сөйлеудің ауызша не жазбаша формасы болсын, әлеуметтік коммуникация процесінде қандай да бір нәтижеге жетудің амалы ретінде қолданылады.

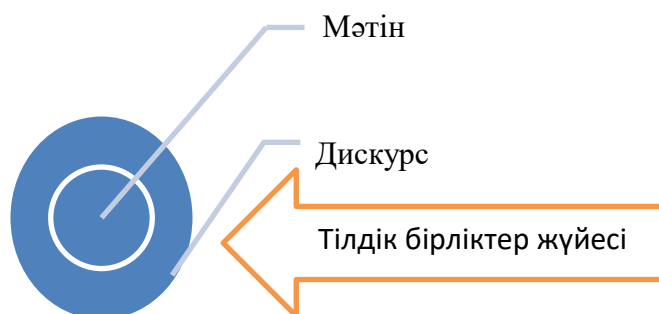
Сөйлеу формасына қарай мәтіннің *ауызша және жазбаша* түрі көрсетіледі. Жазбаша мәтін алдын-ала ұйымдастырылған, көру әрекеті арқылы қабылданатын, қабылдаушы жақтың қатысуынсыз жүзеге асады. Ауызша мәтін тыңдау әрекеті арқылы қабылдауға негізделетіндіктен, түсінбегенін қайта сұрау мүмкіндігі, сөйлеушінің сөйлеу үдерісіндегі қолданылатын ым-ишарат белгілерінің тыңдаушыға әсері, тыңдаушының әңгімеге араласуы сияқты тілдік белгілерін атап өтуге болады.

XX ғасырдың орта шенінде дискурс (ауызша сөйлеу формасы) теориясы кеңестік тіл білімінде мәтін лингвистикасы аясында қарастырыла бастады. Дискурс – айтушының аялық білім жүйесі мен интенциясын қамтитын коммуникативті құбылыс ретінде танылады. Жалпы алғанда дискурс ұғымы мәтін ұғымынан кең келеді, себебі дискурс сөйлеу әрекетінің өзі және оның нәтижесі «мәтін» саналатын коммуникативті-когнитивті құбылыс ретінде танылады. Егер мәтіннің өзара тұтастығы мен бүтіндігі сияқты белгілер мәтінтүзімнің формалды және семантикалық заңдылықтарымен байланысты болса, онда дискурста бұл ерекшеліктер ойлау мен сөйлеу әрекетінің когнитивті және прагматикалық мәнімен сәйкес келеді.

Негізгі бөлім

Дискурс мәтіннің ауызша формасы болғандықтан, мұнда коммуникативтік ситуация, тілдік стратегия мен тілді тактикалар, интеракцияға қатысушылар мен тілдік материалдар тоғысып жатады. Сонымен қатар сөйдеу әрекеті үстінде бейвербалды тілдік таңбалар, яғни дауыс ырғағы, интонация, пауза, ым-ишарат сияқты деңгейлерді қамтиды.

Ғ. Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі» атты еңбегінде дискурста мынадай анықтама берілген: «Прагматикалық, мәдени-әлеуметтік, психологиялық, экстралингвистикалық факторлармен, шындық өмір уақиғасымен байланысты мәтін» [1, 94-б.]. Мәтінтүзімнің негізгі құралы ретінде тілдік жүйе, тілдік таңбалар жүйесі маңызды рөл атқаратыны белгілі, дискурс та тілдік жүйемен өзара тығыз байланыста келеді. Мұндай өзара байланысты төмендегі сызбадан көруге болады:

1-сызба – Тілдік жүйе мен дискурстың өзара байланысы

А.Е. Карлинский дискурстық талдаудың әдіс-тәсілдерін қарастыра келе, дискурстық талдау жасауда ең алдымен мынадай мәселелерге назар аудару қажеттілігін айтады:

- сөйлеу ситуациясын айқындау;
- дискурстың типін анықтау;
- дискурстың құрылымын қалыптастыру;

- коммуниканттардың рөлін айқындау;
- коммуниканттардың сөйлеу әдебіндегі семантикалық ерекшеліктерге назар аудару;
- коммуниканттардың тілдік интенциясын, сөйлеудегі ұстанған тактикаларын айқындау;
- дискурстың лексика-грамматикалық және семантикалық ерекшеліктеріне талдау жасау [2, 120-б.].

Демек, дискурс – мәтінтүзімнің негізгі шарты, яғни процесс болса, мәтін – сол дискурстың нәтижесі, ал тіл – мәтіннің түзілуіне негіз болатын дискурстық әрекеттің маңызды құралы саналады. Ауызша не жазбаша мәтін түрі болсын, оның қолданылатын жағдаятына қарай әрбір мәтіндер жүйесіне тән ерекше өзіндік лексикасы мен грамматикалық жүйесі, өзіне тән сөздік қоры, сөзді қолданудың өзіндік ережелері мен синтаксисі қалыптасады. Коммуникативтік тұрғыдан алғанда дискурс коммуниканттардың дүниетанымдық жүйесімен, ал прагматикалық тұрғыдан коммуниканттардың сөйлеу әрекеті үстіндегі тілдік таңбаларды қолдануымен байланысты. Осыған сәйкес, қазіргі тіл білімінде дискурстың мынадай түрлері қалыптасқан: саяси дискурс; әскери дискурс; газеттік дискурс; іскери дискурс; балалар дискурсы; өнертану дискурсы; магиялық дискурс; масс-медиа дискурсы; ғылыми (академиялық) дискурс, парфюмерлік дискурс; педагогикалық дискурс; поэтикалық дискурс; публицистикалық дискурс; жарнамалық дискурс; спорттық дискурс; техникалық дискурс; террористік дискурс; феминистік дискурс; көркем дискурс; экономикалық дискурс; электрондық дискурс; этикалық дискурс [3, 69-б.].

Сонымен дискурс – ауызша мәтін және түрлі экстралингвистикалық факторлар (сөйлеуші мен тыңдаушының қоршаған орта туралы білімі, өзіндік пікірі мен құндылықтар жүйесі), ақпаратты қабылдау мен оны түсіну сияқты маңызды элементтер енетін коммуникативті-когнитивті құбылыс ретінде танылады.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында тілдің фразеологиялық жүйесі қайсыбір елдің әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірімен, инновациялық технологиялардың пайда болуымен, әлеуметтік-аксиологиялық ерекшеліктердің өзгеруімен, ұлт өкілдерінің интеллектуалды деңгейінің өсуімен байланысты жаңара түсетіні сөзсіз. Елімізде нарықтық қатынастың белең алуы бұқаралық ақпарат құралдары арасында да бәсекелестікті туғызды.

Ой-пікірдің, ақпараттың айтылуын қамтамасыз ететін *тілдік коммуникация* сөйлеу әрекетінің негізін құрайды. Адам сөйлеу әрекеті арқылы адресаттың сана-сезіміне, ой-пікіріне, мінез-құлқына әсер етуді, ой салуды жүзеге асырады. Сөйлеудің ауызша не жазбаша формасы болсын, әлеуметтік коммуникация процесінде қандай да бір нәтижеге жетудің амалы ретінде қолданылады. Айтылатын сөз, пікір *уәждемесіз, мақсат-ниетсіз* жүзеге аспайды. Ал бұл мәселе лингвистикадағы прагматика мәселесімен тікелей байланысты.

Прагматика – коммуниканттардың арасында жүзеге асатын тілдік қарым-қатынастың негізі саналады. Коммуникация вербалды және бейвербалды амал-тәсілдерді қолдану арқылы жеке тұлғалар арасындағы ақпарат алмасу болса, осы ақпарат алмасу үдерісінде прагматиканың рөлі ерекше саналады. Прагмалингвистикалық аспект тұрғысынан алғанда фразеологизмдердің ауызша және жазбаша сөйлеу әрекеті үстіндегі қызметі, қолданылу мақсаты мен уәжін айқындауға негізделеді. Бұған қатысты мәселелер орыс тіл білімінде Г.В. Колшанский, И.Н. Сусов, Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова; қазақ тіл білімінде З.К. Ахметжанова, З.Ш. Ерназарова, Қ.Ө. Есеновалардың еңбектерінде қарастырылады. Тіл біліміндегі прагматика ұғымы туралы тұжырымдардың барлығы тыңдаушыға әсер ету нәтижелерін талдауға негізделген. Онда адамның, яғни автордың қажетті тілдік бірліктерді таңдаудағы және мақсатқа жету барысында ақпараттың берілу қабілетіне ерекше назар аударылады.

Фразеологизмдер жүйесінің прагматикалық аспектісіне тұрақты тіркестердің өн бойындағы эмоционалды, экспрессивтік, бағалауыштық, стилистикалық, ассоциативті-образды мағыналардың тыңдаушыға әсер ету қызметін жатқызуға болады. Сол себепті

сөйлеу кезіндегі фразеологиялық тіркес, идиома, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тізбектердің қолданысын, сөйлеушінің интенциясымен оның тыңдаушы жаққа әсер ету қызметін байланыста қарастыру керек. Ауызша не жазбаша сөйлеу ісіндегі фразеологизмдердің қолданылуын талдау кезінде прагматикалық факторларды негіз етіп алу мәселесі туындайды. Сөйлеушінің интенциясына сәйкес стиль түрін айқындау, соған сәйкес тіл бірліктерін қолдану жағдаяты прагматикалық категориялармен тікелей байланысты жүзеге асатыны сөзсіз. Фразеологизмдердің белгілі бір стиль түрлеріне қарай жиі қолданылуы оның прагматикалық мәнімен тікелей байланысты. *Берілген үзіндіге назар аударайық:*

«Сақалды да *қаты қалмаудың* қамымен ыңғайлана берген. Үлгермеді. Иектің астын ала тиген күшті соққы *аяғын аспаннан келтірді*. Жағы үгітіліп бара жатқандай. *Көзі қарауытып* барып, аунап түсті. Түзеліп кетпек еді, көз алдын тағы бір от көміп кетті. Аузына темірдің дәмі келгендей, жылымшы бір сұйықтық дірдектеп аузына құйылып жатыр. Етпеттей жатып, ауырсына қолымен ұстап көргені сол еді, тұмсығынан қан саулап қоя берді. Ақыра түрегелген. Тағы да *қаты қалыпты*. Төніп келіп қалған қарсыласы жағасынан ала беріп, сол жақ құлақ шекеге темірдей жұдырығын тағы қонжитты. Сол-ақ, *көзінен мың сан от тынымсыз ұша берді*. Басы зеңіп барады. *Көзі қарауытып*, оты азая берген. Белгісіз қоймалжың *қара түнекке* сіңіп бара жатты» (Нүсіп А. Тай). Автор екі жігіттің арасындағы төбелесті өз оқырманына образды түрде жеткізу үшін көріктеуіш құралдарын, тұрақты сөз тіркестерін қолданған. Сақалдының Тайбурыл есімді жігіттен таяқ жеген сәтін автор *қаты қалу*, *аяғын аспаннан келтіру*, *көзі қарауыту* сынды фразеологиялық бірліктерді арнайы грамматикалық формалар арқылы қолдана отырып, іс-әрекеттің қалай аяқталғандығының нәтижесін көрсетіп тұр. Сондай-ақ, тілдік жүйедегі дайын тұған фразеологизмдердің (көзінен от жарқ етті) ішіне сыналап сөз енгізу арқылы *«көзінен мың сан от тынымсыз ұша берді»* түрінде қолданысқа түсіреді. Фразеологиялық бірліктердің нормадан дәл осылай ауытқуы үнемі сәтсіз бола бермейді. Керісінше тілдік нормадан белгілі бір коммуникативтік мақсатта ауытқудың оқырманға тигізер ықпалы зор.

Сөйлеу үдерісінде сөйлеушінің коммуникативтік мақсаты негізге алынатыны белгілі. Ғалымдардың көрсетуінше, коммуникативтік мақсаттан *коммуникативтік стратегия* мен *коммуникативтік тактика* мәселелері туындайды. *Коммуникативтік мақсат* – адресанттың сөйлеу тілін жүзеге асыруда көздейтін негізгі мүддесі. Адресанттың арнайы коммуникативтік мақсат қоюының өзі әр түрлі әлеуметтік, идеологиялық, экстралингвистикалық факторларға негізделеді. *Коммуникативтік стратегия* – коммуникативтік мақсатқа жету жолындағы белгілі бір сөйлеу әрекеттерінің кешені болса, ал *коммуникативтік тактика* – сол стратегияның жүзеге асуына әсер ететін бір немесе бірнеше әрекеттер жүйесі [4, 14-б.].

Баспасөз құралдарының негізгі қызметі – тыңдаушыға әсер ету, сол себепті журналистер тарапынан ақпаратты әсерлі, бейнелі түрде жеткізуге ерекше көңіл бөлінеді. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары тілінен айтылатын ойға ерекше эмоционалды-экспрессивті мән үстейтін тілдік бірліктерді жиі кездестіруге болады. Мысалы: Астана қаласы құрылысы Қазақстан экономикасының *тамырына қан жүгіртті*. Қазақстанға *табан тіреген* оралман қазақтар саны 500 мың көрінеді («Жас Алаш» газеті, 15.12.2019). Нидерландта да жоғарғы басқару корпусы мәселелері тағы *талқыға салынды* («Егемен Қазақстан» газеті, 15.12.2019). БАҚ тіліндегі мұндай фразеологиялық бірліктер мен идиомалық тіркестердің қолданысы оқырман қауымға ақпаратты әсерлі етіп жеткізуді, әрі ұлттық таным-түсінік тұрғысынан жеткізуді көздейді.

Қазақ тіл білімінде жарнама, баспасөз, телебағдарламалар тілінде қолданылатын коммуникативтік тактикаларға қатысты мәселелер З. Ахметжанова, Қ. Есенова, Ф. Жақсыбаева сынды тілші-ғалымдардың еңбектерінде арнайы зерттеу нысанына айналды. Ф. Жақсыбаева қазақ тілді баспасөз беттерінде адресанттың я газет өнімдерін тұтынушы

оқырмандардың жоғарыда көрсетілгендей менталдық ерекшеліктеріне сәйкес коммуникативтік тактикалардың бірі ретінде «*бедел иесін тірек ету*» тактикасын көрсетеді. Бұл коммуникативтік тактика бойынша мәтінде көсемнің (ұлт көсбасшысының) немесе қалың бұқараның типтік өкілінің пікіріне сілтеме жасалса, жарияланымның ықпалдастық күшінің де жоғары болатыны айтылады [5, 16-б.]. Мысалы: *Ұлттық экономика министрі Тимур Сүлейменов* осы жылдың қаңтар-қараша айларында инфляциялық үдерістердің тұрақтануы мен инвестициялық белсенділіктің жеделдеуі тұрғысынан, сондай-ақ барлық негізгі секторлардағы жағдайдың жақсаруы нәтижесінде экономика өсімі 3,9 пайызды құрағанын айтты. *Министр атап өткендей*, негізгі капиталға салынған инвестициялардың өсу қарқыны 2016 жылмен салыстырғанда 2,8 есеге өсіп, 5,7 пайызды көрсетті. Жыл басынан бері жылдық инфляция деңгейі белгіленген дәлізде, яғни 6–8 пайыз болды және қарашаның қорытындысы бойынша 7,3 пайызды құрады (Егемен Қазақстан, 13 желтоқсан, 2017 жыл). Осындағы *Ұлттық экономика министрі Тимур Сүлейменов, министр атап өткендей* сынды сөйленімдер автордың коммуникативтік интенциясын жүзеге асыруда *бедел иесін тірек ету* тактикасын ұстанғанын көрсетеді.

Жалпы қай елдің болса да, БАҚ өнімдерінде қолданылатын коммуникативтік тактикалар лингвокогнитивтік, лингвомәдени ерекшеліктер үрдісінен алыс кетпейді. Көпшілік оқырманға ықпал етуде автордың тілдік тактикасы халықтың менталдық ерекшеліктеріне, жалпы білімі мен ықыласына, көзқарасы мен пікіріне, психологиялық жағдайына, мінез-құлқына сәйкес бағытталады.

Ұлттық тілдің негізін құрайтын жүйенің бірі – саяси тіл. Оның қызметі белгілі бір идеологияны насихаттау, халықты қандай да бір саяси іс-әрекеттер жасауға итермелеу, қоғамдық көзқараспен санаса отырып саяси-әлеуметтік шешім қабылдау, манипуляция, ықпал ету, ырқына көндіру, сенімін арттыру сияқты әрекеттерге негізделеді. Саяси мәтін ақпаратты тұтынушылардың ойлау жүйесіне оң әсерін тигізу үшін мәтін мазмұнының ашықтығы мен өткірлігі сынды нақты талаптарға жауап беруі керек. Ал қойылған талаптарды орындау үшін *стильдік, риторикалық және тілдік құралдарды* орынды қолдана білу қажет.

Орыс тіл білімінде саяси лингвистика мәселелерін жан-жақты қарастырған А. Чудинов саяси коммуникацияның қызметі туралы мынадай пікір айтады: «*Политическая коммуникация призвана оказывать прямое или косвенное влияние на распределение власти (путем выборов, назначений, создание общественного мнения и др.) и ее использование (принятие законов, издание указов, постановлений и др.). Политический коммуникация отражает существующую политическую реальность, изменяется вместе с ней и участвует в ее преобразовании*» [6, с. 8].

Саяси дискурс институционалды ортада, яғни, сенат, парламент мәжілістері, үкімет пен саяси партиялардың отырыстарында жүзеге асырылатын ауызша сөйлеу формасы арқылы жүзеге асады. Саяси дискурс бағалауыштық компонентсіз жүзеге аспайды. Саясат – белгілі бір идеяны жүзеге асыру, сайлаушыларды өзіне назар аударту үшін күрес саналады. Мұның негізі құралы – бағалау құралы. Саясатта болып жатқан нәрсенің барлығы тікелей халықтың әлеуметтік өміріне әсер етеді. Сондықтан саясаткердің әлеуметтік-саяси жағдайларға өзінің мүддесі, өзінің қажеттілігі, өзінің ұмтылысы тұрғысынан қарауы әдеттегі құбылыс саналады.

Саяси лингвистиканың кеңестік тіл ғылымында қалыптасып зерттелуінде А.Н. Баранов, М.В. Гаврилова, А.А. Романов, И.В. Вольфсон, А.П. Чудинов сынды ғалымдар көп еңбек етті, ал қазақ тіл білімінде саяси лингвистикаға қатысты өз зерттеулері мен тұжырымдарын ұсынып жүрген Б. Ахатова, Б.С. Жумагулова, Ж.Қ. Ибраева, Г.К. Ихсанғалиева, Р.Г. Сейдахметова сынды ғалымдардың еңбектерін айтуға болады. Ж.Қ. Ибраева саяси дискурс мәселесін мәселесін қарастыра келіп, саясаткерлердің сөйлеу тілі саяси ортаның қызметіне сай қоғамдық-коммуникативтік маңыздылығымен ерекшеленетінін, өйткені тіл –

идеологияны қалыптастырудың, биліктің қуатты құралы ретінде танылатындығын ерекше атап өтеді [7, 43-б.].

Қазіргі саяси лингвистикада саясаткерлердің өзіндік идиостили зерттеле бастады. Саясаткерлер жалпыхалықтық лексиканы қолдана отырып, өздерінің саяси мәтіндерін түзеді. Саясаткер өзінің ойын екінші жаққа *дәл, айқын, әсерлі* түрде жеткізуді мақсат етуі мүмкін. Кейбір орын алған жағдаяттарға байланысты сынау, қарсы шығу немесе ескерту айту, белгілі бір әрекетті қолдамау мақсатын ұстануы мүмкін.

Тілдік жүйедегі бағалаудың негізгі құралы – лексика-фразеологиялық жүйе. Қоғамдық-саяси лексика мен фразеологизмдердің бағалаушылық сипаты саяси дискурс аясында қарастырылады. Тілдік жүйенің лексико-фразеологиялық мүмкіндіктері өте үлкен. «Өйткені фразеологизмдердің пайда болуына күнделікті өмір мен өзімізді қоршаған заттар мен құбылыстардың бір-бірінің әсерінен туған бейнелі қабылдаудың ықпалы зор», – деген пікір білдіреді Қ.Б. Уразбаев [8, 28-б.].

Қоғамда орын алып жатқан саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер жаңа атаулар мен қолданыстардың, жаңа фразеологиялық қолданыстардың пайда болуына әсер етіп жатыр. Мұндай жаңа тілдік бірліктердің, ең алдымен, жеке адамдардың сөйлеу тілінде қалыптасып, өзгелердің тарапынан қайталануы арқылы ауызекі сөйлеу тіліне енуі мүмкін. Мұндай жаңа тілдік бірліктердің қалыптасуының негізгі қайнар көзі ретінде көркем мәтіндер, газет-журнал, теле-радиохабарлар тілі, жарнама және PR мәтіндері саналады. И.Б. Голуб осыған байланысты мынадай пікір білдіреді: «Фразеологические богатства языка оживают под пером талантливых писателей, публицистов и становятся источником новых художественных образов, шуток, неожиданных каламбуров. Художники слова могут обращаться с фразеологизмами как с «сырьем», которое подлежит «творческой обработке». В результате фразеологического новаторства писателей, публицистов возникают оригинальные словесные образы, в основе которых «обыгранные» устойчивые выражения. Творческая обработка фразеологизмов придает им новую экспрессивную окраску, усиливая их выразительность» [9, с. 121].

Фразеологизмдер саяси дискурсқа қажетті барлық сипаттамаларға ие, дәлірек айтқанда, белгілі бір ойды нақты, анық әрі экспрессивті түрде жеткізеді, саясаткер тарапынан қолданылған фразеологиялық бірліктер ақпаратты қабылдаушылардың санасында ұзағырақ сақталуына әсер етіп, сол арқылы өміршендік сипат алады. Саясаткер ауызша не жазбаша сөйлеу тілінде фразеологизмдерді мүмкіндігінше жиірек қолдануы қажет, себебі мұндай тілдік бірліктер жалпыхалыққа түсінікті болып келеді. Сол арқылы халыққа саясаткерді бір табан болса да жақындата түседі. Сонымен қатар саясат тілінің қоғаммен бірге үнемі даму үстінде болатындығы неофразеологиялық қолданыстардың пайда болуына әсер етеді. Кез келген тілдік бірліктің құрамы мен құрылымның жаңа болуы адамның қызығушылығын тудырады, сонымен адресаттың ой санасына тиімді әсер етуге көмектеседі.

А. Алтунян саяси мәтін мазмұнын түзуде сөздердің тіркесімділік қабілетін, фразеологизмдердің қолданысын, сөздердің орналасу тәртібін, сөз не сөз тіркесі астарындағы мәдени коннотацияны, тілдік бірліктердің эмоционалды-экспрессивті қызметін ескеру қажеттілігін атап көрсетеді [10, 30-б.]. Коммуникативті тактика – адресатқа әсер етудің, коммуникативтік мақсатқа жетудің негізгі құралы. БАҚ-тың негізгі ұстанатын тактикасы – тыңдаушыға әсер ету. Тыңдаушыға әсер ету қызметі экспрессивті-синтаксистік конструкция арқылы жүзеге асырылады, атап айтқанда, сұраулы конструкциялар, толық емес сөйлемдер, парцелляцияланған конструкциялар, орны ауыстырылған конструкциялар және т.б. Осы конструкциялардың әрқайсысы адресатқа өзінше әсер етеді, адресаттың назарын маңызды деген ақпаратқа не мәтін бөлігіне аударады. Сондай-ақ Б. Ахатова саяси дискурсқа қатысушылар арасындағы саяси ақпараттағы не мәтіндегі «белгісіздік» тактикасының атқаратын қызметі туралы былай дейді: «Смысловая неопределенность политического дискурса способствует манипулированию общественным сознанием. Неопределенность

создает благодатную почву для приглушения неблагоприятной информации, ее вуалирования; сокрытия объективной информации; замалчивания персональной ответственности (для снятия ответственности)» [11, с. 20].

Саяси мәтіндердің ауызша және жазбаша формасы негізінен бұқаралық ақпарат құралдарында көрініс табады. Өйткені саясаткерлердің, саяси тұлғалардың, саяси партиялар мен институттардың саяси іс-әрекеттері саяси дискурс түрінде БАҚ-та жарияланады. Саяси тұлғалар, саяси қайраткерлер ауызша әдеби сөйлеудің ең жоғарғы формасын меңгергені дұрыс. Өйткені ауызша әдеби тілдің ең жоғарғы формасы – шешендік. Шешен сөйлеу тек ауызша әдеби тілді меңгергенде ғана жүзеге асады деген ұғым қалыптаспау керек. Себебі күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде де, бейтарап сөйлеу тілінде де шешендіктің үлгісін көрсетуге болады [12, 375-б.].

Фразеологизмдер тілдік коммуникацияда маңызды рөл атқарады. Олар бір мезетте түрлі қызмет атқарады: мәтінге *образдылық* береді, мәтіннің *экспрессивті әсерін* күшейтеді, мәтінге *өміршеңдік сипат* береді. Тілдік бірліктердің өн бойындағы мұндай белгілерді саясаткерлер жоғары бағалайды, өйткені олар саяси мәтіндерде және ауызекі сөйленісте қолданылатын тұрақты сөз тіркестеріне жиі назар аударады. Мысалы: «Америка президенті Дональд Трамп тамыздың соңын ала бере Ресей, Иран, Солтүстік Корея секілді *алпауыттардың өңешін санкциямен тығындап тастады*. Сарапшылар болса, бұл жер келешекте НАТО күштерін орнықтыратын *алпауыт плацдармға* айналады деп жорамалдайды» («Айқын», 17.11.2017). «Бұл – ұлтқа деген қарусыз, аштықсыз, физикалық түрмен емес, бірақ нақтылы *рухани геноцид* деп бағалауға болатын жаһандық шара. Тілге қатысты *сыңар жақ саясат* ұлт тағдырына қауіп төндіруі мүмкін Адам баласы алдымен *ана тілінің уызымен ауызданбаса* кейін қазақ тілін ұмытатынын, ол адамның генетикасын бұзу болып табылатынын ескертті («Қазақ үні», 12.04.2016). Берілген мәтіндердегі фразеологизмдердің өн бойындағы эмоционалды-экспрессивті мәні арқылы автор не саясаткер қоғамдағы саяси, мәдени, экономикалық өзгерістерге қатысты өзіндік ой-пікірін, көзқарасын, іс-әрекетке деген оң не теріс бағасын жеткізе алады. Осы тұрғыдан алғанда саясаткерлердің тілінде фразеологизмдер кеңінен қолданысқа түсіп отырады немесе окказионалды фразеологиялық тіркестерді қолданысқа түсіреді. Соңғы уақытта тілдік жүйедегі фразеологизмдердің шығармашылық тұрғыдан түрленісін жиі кездестіруге болады. БАҚ тілінде, саясаткерлердің көпшіліктің алдына шығып сөйлеген сөзінде кездесетін бейнелі сөз өрнегі, сонымен қатар фразеологизмдер саны айтарлықтай өскен. Кейде саясаткерлердің өздері қанатты сөздердің авторы болып жатады, нәтижесінде ондай сөздер көпшілік ортада кеңінен қолданысқа түседі. Қоғамда орын алып жатқан құбылыстарға қатысты өзіндік бағасын беруде саяси қайраткерлер, саяси тұлғалар тарапынан лексика-фразеологиялық жүйе орынды қолданылады. *Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухан жаңғыру» атты мақаласына назар аударайық: «Біз тарихтың сабағын айқын түсінуіміз керек. Революциялар дәуірі әлі біткен жоқ. Тек оның формасы мен мазмұны түбегейлі өзгерді. Біздің кешегі тарихымыз – бұлтартпас бір ақиқатқа – эволюциялық даму ғана ұлттық өркендеуіне мүмкіндік беретініне көзіміз жетеді. Бұдан сабақ ала білмесек, тағы да тарихтың темір қақпанына түсеміз. Ендеше, эволюциялық даму қағидасы әрбір қазақстандықтың жеке басының дербес бағдарына айналуға тиіс. Бірақ, қоғамның эволюциялық дамуы қағида ретінде мәңгі тұмшаланудың синонимі емес. Сол себепті, тарихтың ащы сабағын түсініп қана қоймай, өзіміз күнде көріп жүрген қазіргі құбылыстардан ой түйіп, болашақтың беталысына қарап, пайым жасау білу де айрықша маңызды. Бүгінде революциялар өңін өзгертіп, ұлттық, діни, мәдени, сепаратистік перде жамылды. Бірақ, бәрі де, түптеп келгенде, қантөгіспен, экономикалық күйреумен аяқталатынын көріп отырмыз» (www.akorda.kz). Асты сызылған тұрақты тіркестер ауыс мағынаны бейнелеп көрсетеді, әрі өзінің окказионалды қолданысымен ерекшеленеді.*

Жалпы фразеологизмдердің түрлі сөйлеу актілеріндегі қолданысына назар аударайық. Дж. Серль, Дж. Остин типологиясы негізінде сөйлеу актісінің мынадай түрлерін көрсетеді:

- локативті – өз-өзінен айтылатын сөйлеу ағыны, акт-констатация;
- иллокативті – екінші жаққа ниетін білдіреді, мақсатын айқындайды;
- перлокативті – өзге адамның іс-әрекетіне мақсатты түрде әсер етуді көздейді [13, 85-б.].

Дж. Остин иллокативті сөйлеу актісін, яғни тыңдаушы жаққа өз мақсат-ниетін жеткізу әрекетіне назар аударды. Иллокативті сөйлеу актісін өз ішінен мынадай кластарға жіктеп көрсетеді: репрезентативтер, директивалар, комиссивтер, декларациялар. Бұл көрсетілген жіктелімдердің әрқайсысының ұстанатын тілдік-стильдік белгілеріне қарай фразеологиялық қолданыстары болады.

Репрезентативтер – айтылған пікірлердің шынайылығын, орын алған саяси жағдайларға қатысты сөйлеушінің өзіндік ойын нақты жеткізе алуға, өзінің жауапкершілігін (әр түрлі деңгейде) айқындауға бағытталған. Мысалы: *«Табысымызды еселеп, Тәуелсіздігімізді баянды ете түсу үшін бізге балталаса да бұзылмайтын берік ауызбіршілік керек. Израиль бұл аймақты лаңкестік әрекеттердің орталығы әрі ХАМАС-тың «тісіне дейін қаруланған» әскери қанаты «Изз ад-Дин әл-Кассамның» ұясы деп санайды (bnews.kz). Осындағы «тісіне дейін қаруланған» тұрақты сөз тіркесі «барлығына сақадай-сай дайын» деген мағынаны иеленеді.*

Сөйлеу актілерінің келесі бір түрі – директивалар. Директивалардың негізгі мақсаты – сөйлеушінің тыңдаушы жаққа белгілі бір іс-әрекетті жасатуға бағыттау. Директивалар негізінде қандайда бір саяси ахуалға қатысты әрекетсіздік адресатты оятады, сөйлеуші тыңдаушы жаққа өз қалауының орындалуын талап етеді. Көбіне директивалар талап ету, бұйыру, шектеу, рұқсат беру арқылы көрініс тауып отырады. Оған дәлел ретінде мынадай мысалдарды келтіре кеткен жөн: *«Себебі, бірнеше жылдан бері індеттің бетін қайтара алмай отырған мамандардың әрекетіне астанадағылардың да көңілі толмай отыр. Қырғи-қабақ соғыс аяқталғанымен айналамызда ақпараттық экспансия, неоколониализм үшін тайталас толастамақ тұрмақ, барған сайын өршіп барады (gamshy.kz). Мұндағы сөйлеу актісінен коммуниканттың адресатты ояту интенциясы байқалады. Адресатты іске қосу мақсатында, оның жігерін қайрай түсу мақсатында жоғарыда берілген фразеологизмдерді тілдік қолданысқа түсірген.*

Иллокутивті сөйлеу актісінің тағы бір класы – декларациялар. Мұндай сөйлеу актілері комиссивтермен бірге компанияның сайлауалды дебаттарында айтылатын саясаткерлердің сөзіне, қоғамдағы саяси іс-шараларды ақпараттандыру тән. Мысалы: *«Өмірін халқының бақыты жолына арнаған жанға бұдан зор құрмет болмайды. Мен үшін ел сенімінен асқан мәртебе жоқ, сол сенімді ақтаудан артық бақыт жоқ. Сол себепті, мен Қазақстанның жарқын болашағы жолында қандай тәуекелге де дайынмын» (www.akorda/kz). Демек, әрбір сөйлеу актілерінің өзіндік лексикалық және фразеологиялық қоры болады, әрі белгілі бір аудиторияға бағытталады.*

Осы сөйлеу актілерінің өзіндік лексикалық және фразеологиялық қоры болады, әрі белгілі бір аудиторияға бағытталады. Тілдік жүйенің лексико-фразеологиялық мүмкіндіктері өте үлкен. Фразеологизмдер саяси дискурста қажетті барлық сипаттамаларға ие, дәлірек айтқанда, белгілі бір ойды нақты, анық әрі экспрессивті түрде жеткізеді. Саяси саясаткер тарапынан қолданылған фразеологиялық бірліктер ақпаратты қабылдаушылардың санасында ұзағырақ сақталуына әсер етіп, сол арқылы өміршеңдік сипат алады. Саясаткер ауызша не жазбаша сөйлеу тілінде фразеологизмдерді мүмкіндігінше жиірек қолдануы қажет, себебі мұндай тілдік бірліктер жалпыхалыққа түсінікті болып келеді. Сол арқылы саясаткерді халыққа бір табан жақындата түседі. Сонымен қатар саясат тілінің қоғаммен бірге үнемі даму үстінде болатындығы неофразеологиялық қолданыстардың пайда болуына әсер етеді.

Кез келген тілдік бірліктің құрамы мен құрылымының жаңа болуы адамның қызығушылығын тудырады, сондай-ақ адресаттың санасына тиімді әсер етуге көмектеседі.

Қорытынды

Коммуникацияның негізгі формасы – дискурс пен мәтін. Сөйлеу әрекетіндегі тілдік таңбаның қызметін тану стилистиканың жаңа бағытының қалыптасуына алып келді. Прагмалингвистика адамның коммуникативтік әрекетінің ауызша (дискурс) және жазбаша (мәтін) формасын қарастырады. Осылайша дискурс пен мәтін теориясы прагмалингвистиканың негізгі зерттеу нысанына айналды. Дискурс құрамына мәтін және түрлі экстралингвистикалық факторлар (сөйлеуші мен тыңдаушының қоршаған орта туралы білімі, өзіндік пікірі мен құндылықтар жүйесі), ақпаратты қабылдау мен оны түсіну сияқты маңызды элементтер енетін коммуникативті-когнитивті құбылыс ретінде танылады.

Саяси дискурс институционалды дискурстың негізгі формасы, саяси идеологияны жүзеге асыру құралы саналады. Саясат әлемі сырт көзге оңай көрінгенмен, оның да өз қиындығы бар. Оның да өз көшбасшысы, өз заңдары, электоратқа әсер етудің өз механизмдері бар. Соңғы жиырма жылдықта тіл мен саясаттың байланысы тілші-филологтардың зерттеу нысанына айналып келеді. Саяси коммуникацияға назар аудару, оны зерттеу ісі саяси лингвистиканың қалыптасуына ықпал етті.

Қазіргі уақытта саяси дискурс прагматикалық, когнитивтік, семиотикалық аспектіден қаралуда. Коммуникативтік мақсатты жүзеге асыруда коммуникативтік стратегия мен тактикаларды пайдалану арқылы сөйлеу үдерісінде алдына қойған жетістіктерге қол жеткізуге болады. Сөйлеуші адам тыңдаушы жаққа өзінің ой-пікірін, көзқарасын түсіндіре отырып, өзара түсініспеушілікті, келіспеушілікті болдырмауға әрекет жасайды.

Тыңдаушы жаққа сыйластықпен қарау тілдік коммуникацияның ойдағыдай өтуінің негізі саналады. Тілдік жүйедегі фразеологиялық қолданыстардан саяси мәнді лексика-фразеологиялық жүйенің ерекшелігі тұрақтылығы жүз пайыз болмауы мүмкін, саяси мәнді фразеологизмер уақыт өте келе өзінің тұрақтылығынан айрылуы мүмкін. Бұл жердегі фразеологизм дегенде тек қана идиомалық тіркес қана емес, тұрақты тіркестер, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер де негізге алынады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005. – 439 б.
2. Карлинский А.Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы: КазУМОпМЯ, 2009. – 352 с.
3. Сулейменова Э.Д. Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики // Современные проблемы дискурса: теория и практика. Сб. науч. трудов Межд. научно-практ. конф. Центр-Азиатской Ассоц. по Деловому Общению и КазУМОМЯ им. Абылай хана. – Алматы, 2006. – С. 64.
4. Ахметжанова З.К. Коммуникативная тактика опоры на авторитет. Коммуникация и коммуникативные тактики // Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы: КазУМОМЯ им. Абылай хана, 2005. – С. 381–384.
5. Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтінінің прагматикалық функциясы (қазақ тілінде шығарылтын газет материалдары бойынша). – Фил. ғыл. канд. ... диссертациясы. – Алматы, 2000. – 21 б.
6. Чудинов А.П. Политическая лингвистика. – Москва: Флинта, 2006. – 254 с.
7. Ибраева Ж.Қ. Қазақстанның саяси дискурсындағы саясаткердің тілдік тұлғасы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. – 2010. – №2(32). – Б. 437.

8. Уразбаев Қ.Б., Оразалиева Г.Е. Жүрек концептісінің қазақ, орыс, ағылшын тілдері дереккөздеріндегі бейнесі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2014. – №1. – Б. 28–31.
9. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. – Москва: Айрис-пресс, 2014. – 448 с.
10. Алтунян А.Г. Анализ политических текстов. – Москва: Логос, 2010. – 384 с.
11. Ахатова Б.А. Коммуникативные технологии воздействия в политическом дискурсе // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2005. – №7 (89). – С. 19–24.
12. Seiilbek S., Zhunissova M., Kosheikova A., Kadyrov Z., Duisebekova Zh. Rhetoric as art of eloquence in the ancient greek culture // Bolivarian Republic of 176 Venezuela, University of Zulia, Experimental Faculty of Science, Journal Option. – Maracaibo, Venezuela, 2018. – Vol. 34, No. 85. – P. 374–393.
13. Серль Дж., Остин Дж. Теория речевых актов. Новое в зарубежной лингвистике / Под редакцией Б.Ю Городецкого. – Москва: Прогресс, 1986. – 423 с.

REFERENCES

1. Qaliev Ğ. Til bilimi terminderiniń túcindirme sózdigi. – Almaty: «Sózdik-Slovar», 2005. – 439 b. [in Kazakh]
2. Karlinskıı A.E. Metodologııa ı paradıgmy sovremennoi lingvistikı. – Almaty: KazÝMOMıa, 2009. – 352 s. [in Russian]
3. Sýleimenova E.D. Diskýrs v diskýrse kazahstanskoi lingvistikı // Sovremennye problemy diskýrsa: teoriia ı praktika. Sb. naých. trýdov Mejd. naýchno-prakt. konf. Tsentri-Aziatskoi Assots. po Delovomý Obemıńı ı KazÝMOMıa im. Abylai hana. – Almaty, 2006. – S. 64. [in Russian]
4. Ahmetjanova Z.K. Kommýnikativnaja taktika opory na avtoritet. Kommýnikatsııa ı kommýnikativnye taktikı // Sopostavitelnoe ıazykoznanie: kazahskıı ı rýsskıı ıazykı. – Almaty: KazÝMOMıa im. Abylai hana, 2005. – S. 381–384. [in Russian]
5. Jaqsybaeva F.Z. Gazet mátininiń pragmatikalıq fýnktııasy (qazaq tilinde shyǵaryltyń gazet materialdary boyınsha). – Fıl. ğyl. kand. ... dissertatsııasy. – Almaty, 2000. – 21 b. [in Kazakh]
6. Chýdinov A.P. Politicheskaja lingvistika. – Moskva: Flinta, 2006. – 254 s. [in Russian]
7. Ibraeva J.Q. Qazaqstanıń saıası diskýrsyndaǵy saıasatkerdiń tildik tulǵasy // Abai atyndaǵy QazUPÝ Habarshysy. – 2010. – №2(32). – B. 437. [in Kazakh]
8. Ýrazbaev Q.B., Orazalíeva G.E. Júrek kontseptisiniń qazaq, orys, aǵylshyn tilderi derekkózderindegi beınesi // Iasaýı ýnıversitetiniń habarshysy. – 2014. – №1. – B. 28–31. [in Kazakh]
9. Golýb I.B. Stilistika rýsskogo ıazyka. – Moskva: Airis-press, 2014. – 448 s. [in Russian]
10. Altýnian A.G. Analiz politicheskıh tekstov. – Moskva: Logos, 2010. – 384 s. [in Russian]
11. Ahatova B.A. Kommýnikativnye tehnologıı vozdeıstvııa v politicheskome diskýrse // Vestnik KazNÝ. Serııa filologicheskaja. – 2005. – №7 (89). – S. 19–24. [in Russian]
12. Seiilbek S., Zhunissova M., Kosheikova A., Kadyrov Z., Duisebekova Zh. Rhetoric as art of eloquence in the ancient greek culture // Bolivarian Republic of 176 Venezuela, University of Zulia, Experimental Faculty of Science, Journal Option. – Maracaibo, Venezuela, 2018. – Vol. 34, No. 85. – R. 374–393. [in English]
13. Serl Dj., Ostın Dj. Teoriia rechevyh aktov. Novoe v zarýbejnoi lingvistikie / Pod redaktsııeı B.Íý Gorodetskogo. – Moskva: Progress, 1986. – 423 s. [in Russian]